

Іван Валюшко

Політична еліта і розвиток громадянського суспільства в контексті протидії корупції

У статті розглянуто процеси формування політичної еліти в Україні в їх взаємозв'язку зі становленням громадянського суспільства та проблемами поширення корупції. Проаналізовано окремі типології політичних еліт та моделі громадянського суспільства в контексті їх впливу на трансформацію української політичної системи.

The process of formation of political elite in Ukraine in its relationship to the development of civil society and the problem of corruption's spread is observed in this article. Some typologies of political elites and patterns of civil society are analyzed in the context of their impact on the Ukrainian political system's transformation.

Поряд з багатьма приємними факторами, які роблять Україну відомою у світі, існує чимало аспектів, в яких вітчизняний приклад виступає швидше ілюстрацією проблем, а не відображенням успіху. Одним з таких дискурсів виступає багатогранність та системність, з якою корупція поширилася у суспільному житті та часто здійснює вагомий вплив на його економічну, політичну чи соціальну сфери. Традиційно низька оцінка України за Індексом сприйняття корупції Transparency International, Глобальним корупційним барометром чи рейтингом легкості ведення бізнесу яскраво це підтверджує. Формальні і неформальні інститути демонструють певне звикання до вкоріненості корупції, а в корупційні схеми часто виявляються залученими державні службовці високого рівня. На думку Г. Лассуела та А. Каплана, діяльність держави фактично є діяльністю її уряду та чиновників [4, с. 159]. У свою чергу, корупція належить до тих явищ, котрі не існують поза спільнотою людей незалежно від її масштабу або чисельності. З такої точки зору, корупція суттєво підриває авторитет політичної еліти та довіру населення до влади, чим створюється пряма загроза національній безпеці держави.

Незважаючи на значний рівень наукового зацікавлення у дослідженні питань розвитку політико-управлінської еліти та громадянського суспільства, проблема поширення корупції та заходи, спрямовані на протидію їй, залишаються маловивченими. Метою даної статті є дослідження кореляції між процесами становлення громадянського суспільства, формування політичної еліти та протидії корупції.

Політичній науці відомо багато концепцій функціонування та розвитку правлячих груп: від ідей Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі до цілісних світоглядних система початку ХХ ст. (теорія еліт В. Парето, концепція політичного класу Г. Москі, вчення про раціональну бюрократію М. Вебера тощо). Ідея елітарності як у системі товарно-економічних зв'язків, так і в умовах формування кадрового складу державного апарату чи громадсько-політичного життя, нерозривно пов'язана з поняттями якості та конкурентоспроможності. Кращий товар – краще продається, більш кваліфікований фахівець – має ліпші шанси на успішну кар'єру. Якщо в економіці принцип конкуренції зводиться нанівець в умовах монополізації, то в питаннях управління державою «правила гри» фальсифікуються під впливом корупції, котра деформує цивілізовані процедури та способи добору чи рекрутування кадрів.

Корупція створює умови для підміни законних методів отримання посад на непрозорі схеми, в яких більш чи менш високий пост переходить у категорію товару, котрий має свою ціну у матеріальному плані або у вигляді наданих чи потенційних послуг. У підсумку виникає ситуація подвійної

небезпеки: некваліфіковані особи одержують можливість зайняти чільні позиції у певних сферах, що автоматично створює перешкоди для зайняття цих посад професійно обдарованим кандидатам. Тим самим спотворюється саме значення слова «еліта» (від французького «elite» – найкраще, вибране). Еліта формується знизу, природним шляхом, проте в умовах корупції вона створюється штучно, цим самим переходячи з категорії корисності в площину дисфункціональності, а її авторитет – стає самопроголошеним, а не загально визнаним. За словами Ю. Прохаська, у корумпованому суспільстві говорити про еліту – абсурдно [14, с. 2]. У той же час, в умовах гонитви за матеріальними чи нематеріальними вигодами, процес формування правлячої еліти не відбувається шляхом чесних та прозорих виборів – вона самооновлюється, залучаючи тільки бажаних осіб [10].

З часів Н. Макіавеллі термін «державна» застосовується для позначення політичної діяльності суспільства, в середовищі якого формуються окремі представники, наділені необхідним набором інтелектуальних, творчих та інших здібностей, щоб виражати ідеї маси та визначати основні орієнтири її розвитку, іншими словами – правляча еліта. Альтернативу правлячій еліті складає антисистемна опозиція чи контреліта, тоді як противагу формує громадянське суспільство, яке не ставить собі за мету здобуття політичної влади, проте активно намагається впливати на здійснення політики в державі взагалі. Водночас представники громадськості часто є менш ефективними в плані реалізації власних задумів, що можна вважати характеристикою розвитку як самого громадянського суспільства, так і політичної системи загалом.

Зв'язок між громадянським суспільством та політичною елітою (перш за все у демократичній системі) є надзвичайно стійким в силу можливої заміщення та циркуляції їх членів. Не обов'язково, щоб внутрішній устрій кожного об'єднання громадян відповідав суспільним нормам і практикам. Проте такі асоціації не мають абсолютної самостійності у провадженні власних справ і повинні підпорядковуватися цивільним законам. «Ліберальний уряд повинен бути представницьким, але ця умова допускає значні варіації міри, якою державні інститути повинні відображати чи включати в себе одвічно змінний соціальний плюралізм... Діяльність сильної... держави завжди доповнюється передачею частини її відповідальності вторинним асоціаціям і має бути піддана політичному перегляду» [15, с. 7].

Громадянське суспільство тісно пов'язане з політичною (чи політико-управлінською) елітою, що можна прослідкувати в умовах різних функціональних моделей. У цій статті виділимо «демократичне», «посередницьке» та «виборче» громадянське суспільство [13, с. 459].

Суб'єкти «демократичного» громадянського суспільства роблять наголос на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур, виконуючи тим самим функцію противаги. Крім того, головною метою громадянських об'єднань є прищеплення громадянам здатності розглядати політичні питання з точки зору загального блага. Корупція виникає в умовах непрозорості процесу прийняття рішень, тому громадянське суспільство аналізованого типу орієнтується на масовість, відкритість та максимальну публічність обговорення і здійснення політики.

«Посередницьке» громадянське суспільство орієнтується на формування таких соціальних чеснот як відкритість, плюралізм, повага чи здатність до солідарного вирішення проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадянськості та відповідальності, проте соціальне співробітництво у «посередницьких» об'єднаннях громадян не обов'язково перетворюється у політичне представництво. За домінування такого типу громадяни зосереджуються на вирішенні побутових (в тому числі побутової корупції: у закладах освіти, медицини, ЖКГ) і буденних питань, до кола яких не входить вираження та відстоювання власних політичних інтересів.

Зусилля громадян та їх об'єднань в умовах «виборчого» типу спрямовуються на підвищення економічної ефективності і загального добробуту, тим самим намагаючись долати вузько групові інтереси. Зі свого боку, уряд повинен створити сприятливий клімат для постійного формування нових асоціацій та для динамічного обміну членами між ними. Свобода об'єднань формуватиме конкретні моральні переконання, за яких відбуватиметься прищеплення неприйняття корупції як явища, а не тільки протидія реальним корупційним правопорушенням.

Поширення політичної корупції, тенденції до власного збагачення завдяки службовому становищу та на шкоду державі вказує на те, що в окремих політико-правових умовах західноєвропейські концептуальні ідеї можуть виявитися вузькими для обґрунтування та пояснення поведінки політичних еліт. Підтвердження тези можна знайти у працях окремих вчених, котрі наголошують на особливій адекватності умовам пострадянських держав моделі, побудованої автором Ібн Халдуном (Ібн Халдун Абд аль-Рахман) на ґрунті спостереження за зміною правлячих угруповань у середньовічному Єгипті та спираючись на аналіз взаємодії політичних, військових, морально-психологічних, економічних та інших факторів [3, с. 212; 16; 9, с. 52].

Згідно даної моделі правлячий клас після досягнення монополії влади з плином часу розростається і збільшує свої потреби, що знижує його здатність адекватно реагувати на виснаження суспільних ресурсів. Одночасно це спричиняє занепад господарської активності, зuboжіння та деградацію населення, підриває довіру останнього до влади і, врешті решт, призводить до втрати могутності. У таких умовах відбуваються спроби демонстрації потужності через стрімке зростання кількості державних силових контрольно-наглядових відомств. Правлячий клас втрачає почуття групової солідарності і тим самим знижується його винятковість [1, с. 493].

Прикладом застосування логіки подібних побудов у порівняно сучасному періоді можна вважати Російську федерацію, де до початку 2000-х років за рахунок зростання

чисельності працівників податкової поліції, митної служби, ФСБ, МВС, прокуратури, різноманітних інспекцій намагалися послабити вплив кримінального рекету. Зворотнім боком таких реформ стало поширення корупції через заміну кримінального рекету псевдодержавним здирництвом. В умовах приватизації держави її зміцнення призводить до суперечливих наслідків, оскільки посилюється довільний вплив її окремих сегментів, а не правового та адміністративного середовища в цілому. В умовах зрощення держави з бізнесом посилення її ресурсів і повноважень сприяє зміцненню підприємницьких можливостей державних службовців [6]. Оскільки держава приватизована угрупованнями чиновницько-силової олігархії, то будь-які державні програми будуть розглядатися ними з точки зору групової солідарності та індивідуальної вигоди. Реальна відповідальність і дієвий контроль можуть з'явитися лише за умови участі конструктивно-орієнтованої опозиції, об'єднаної з громадськістю. Дієва та впливова опозиція не може бути створена «зверху», тому антикорупційна політика держави повинна базуватися на створенні умов для залучення громадянського суспільства.

Теоретична наука знає багато класифікацій типів еліт, при чому політико-управлінська еліта – лише один із можливих елементів таких типологій. Наприклад, Д. Лассуелл пропонує виокремлювати еліти за критерієм досягнення благ: влади, знань, багатства, здоров'я, вмінь, впливовості, поваги та моральності. 8 типів благ – 8 типів еліт, для яких вони характерні. Проте, вони не є замкненими: людина може бути одночасно представником різних елітарних прошарків та змінювати свій світогляд упродовж життя [12].

Перехідні суспільства, до яких належить і українське, характеризуються складністю та проблемністю груп еліти. Німецький вчений У. Хофман-Ланге стверджує, що «лідери рухів протесту не можуть бути віднесені до членів національної еліти, доки вони не досягнуть успіху в інституціалізації свого політичного впливу, створивши стійкі організації, тобто політичні партії або групи тиску» [17, с. 51]. Водночас політична партія за визначенням спрямована на здобуття та здійснення влади, тому позиція Хофман-Ланге суттєво звучує коло елітних прошарків виключно до суб'єктів політичного процесу. У тих же перехідних суспільствах партії та окремі кандидати на шляху до влади не гребують засобами і в хід ідуть різноманітні технології: від компрометування конкурентів до підкупу виборців та чиновників.

У світлі подібних проблем окремими дослідниками здійснюється пошук оптимальної моделі впливу електоральних систем на зменшення рівня корупції в державі. Наприклад, існує версія, що вибори на пропорційній основі є найефективнішими у сенсі виключення корумпованих партій зі змагального процесу [2, с. 2].

Корупція у владі і підкуп виборця в ході виборчої кампанії – взаємопов'язані явища. У суспільстві, де приналежність до еліти не завжди визначається відповідними інтелектуальними чи іншими здобутками, а середньостатистичний обиватель не відчуває себе самостійним учасником цивільних відносин, об'єктивно виникає можливість для «корумпування» самого громадянина. Таким чином виникають стійкі латентні протиправні відносини між представниками держави та народом з приводу купівлі-продажу мандата на владу та владних послуг [8].

Операційно електоральна корупція проявляється через застосування адміністративного ресурсу чи бездіяльністю органів, які відповідають за організацію виборчого процесу і дотримання законності. Для протидії подібним явищам необхідно здійснювати цілий комплекс антикорупційних заходів, котрі передбачають більш оперативне реагування на технології нечесної передвиборчої боротьби; встановлення відповідальності виборчих комісій та посадових осіб за бездіяльність при порушенні законодавства щодо виборчого процесу; широке залучення інститутів громадянського суспільства в якості незалежних спостерігачів з повним сприянням їхній роботі та належним врахуванням її результатів.

Також існує думка, що основним суб'єктом протидії електоральній корупції повинні бути політичні партії [7, с. 263]. Дискредитація та падіння авторитету має змусити політичну еліту до вироблення цивілізованих правил заміщення кадрів, в чому серйозна установча роль належить саме громадянському суспільству як потенційному джерелу кадрів.

Українська еліта (як і пострадянська еліта загалом) вважається такою, що тільки формується, а це доволі тривалий еволюційний процес – продукт економічних, політичних, соціально-психологічних і духовних чинників суспільного розвитку [11]. До сприятливих умов для консолідації еліти сьогодні можна віднести ідеологічний плюралізм та багатопартійність, нові механізми забезпечення політичної згоди на базі принципів реалізму і практицизму (проведення «круглих столів», політичних консультацій та ін.), наявність та дієвість незалежних ЗМІ.

Разом з тим, вагомий вплив на становлення еліти здійснюють і негативні процеси та явища: поступове зниження народної довіри до владних структур, збільшення рівня напруженості в суспільстві, зростання впливу різноманітних екстремістських організацій, котрі намагаються видати власні амбіції за вираз інтересів народу. Подібні умови уможливають появу справжніх колізій, коли благородна мета, яка дістає належний рівень підтримки серед народних мас, досягається за рахунок використання нелегальних методів та засобів. Як приклад можна навести створення у квітні 2010 р. Народного антикорупційного фронту України (НАФУ), члени якого декларували готовність протидіяти корупції радикальними методами [5]. Протидія явищу зводиться до боротьби з його виконавцями, а в руках громадського руху не має іншого прояву окрім самосуду, тим самим один злочин замінюється іншим, а ключова проблема не вирішується. Критичний рівень потенційної небезпеки від участі громадян в антикорупційних заходах такого роду зумовлює неприпустимість віднесення слідчих, судових та каральних повноважень у сфері боротьби з корупцією до прямої компетенції громадськості.

Основною характеристикою, котра виступає критерієм доброякісної відмінності та визначає статус елітарності, варто вважати здатність до лідерства та рівень впливу на колектив: мешканців будинку, жителів населеного пункту, населення регіону, увесь народ. Ефективність еліти означає досягнення результату, вагомого для суспільства, а не реалізації власних егоцентричних прагнень. Історія людства

в частині завоювання одного народу іншим перепоновлена прикладами асиміляції чи фізичного знищення в першу чергу еліти, а потім покоролення решти. Натомість внутрішня загроза в особі корупції впливає на покоролення народу без ліквідації його провідників, а тільки роблячи їх відірваними від інтересів громадськості.

Масштаби поширення корупції в державі зростають за умови нерозвиненості політичної еліти та слабкості громадянського суспільства. Водночас саме громадянське суспільство, як найменш уражений корупцією інститут, здатне підвищити ефективність державної антикорупційної політики та сприяти якійсь трансформації політичної еліти країни. Необхідним елементом для цього є формування антикорупційного світогляду та режим найбільшого сприяння з боку влади.

1. *Ibn Khaldun. The Muqaddimah: An introduction to history / Translated from the Arabic by Franz Rosenthal. – 3 vols. New York: Princeton, 1958. – 1252 p.*
2. *Myerson R. Effectiveness of Electoral Systems for Reducing Government Corruption: A Game-Theoretic Analysis / Myerson Roger // Discussion Paper № 956. – 1991. – 23 p.*
3. *Turchin P. Historical Dynamics: Why States Rise and Fall / Peter Turchin. – Princeton University Press, 2003. – 264 p.*
4. *Алюшин А. Гарольд Лассуэлл о природе политической реальности / Алексей Алюшин // ПОЛИС. – 2006. – № 5. – С. 158–170.*
5. В Україні виявлено організацію «месників», які борються з корупцією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-370459.html>.
6. *Волков В. По ту сторону судебной системы, или Почему законы работают не так, как должны / Вадим Волков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/42/vv6.html>.*
7. *Дулов С. Проблемы коррупции в избирательном процессе. Технологии подкупа избирателей и борьба с ними. Практика отмены регистрации кандидатов судебными и иными уполномоченными органами / С. А. Дулов // Выборы в Российской Федерации. – СПб.: Норма, 2002. – С. 260–267 / 263.*
8. *Ескина Л. Избирательная система и коррупция / Людмила Ескина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.democracy.ru/library/practice/media/rfelec_gor/page48.html.*
9. *Коротаев А. Долгосрочная политико-демографическая динамика Египта: циклы и тенденции / Андрей Коротаев. – М., 2005. – 111 с.*
10. *Лассуэлл Г. Гарнизонное государство / Гарольд Лассуэлл [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ocw.open.ac.uk/russian/democracy-and-national-security/toc.html>.*
11. *Лещенко В. Трансформация политической системы та роль политических элит у розвитку суспільства / Віктор Лещенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1497/>.*
12. *Обзор классических теорий элиты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politicmain.ru/pol4us-112-4.html>.*
13. *Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. Закладів / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. – 668 с. [М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти].*
14. *Прохасько Ю. Неповнолітні еліти / Юрій Прохасько // «У пошуках втрачених еліт», незалежний культурологічний часопис «І». – 2006. – № 45. – С. 2–3.*
15. *Розенблюм Н. Л. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму / Ненсі Л. Розенблюм // «Громадянське суспільство», незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – № 21. – С. 6–29.*
16. *Розов Н. Закон Ибн Халдуна. К чему может привести рост коррупции и силового принуждения в России / Николай Розов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nsu.ru/filif/rozov/publ/ibn-khaldun.htm>.*
17. *Хоффман-Ланге У. Элиты и демократизация: германский опыт / Урсула Хоффман-Ланге // СОЦИС – 1996. – № 4. – с. 50–57.*